

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/57-61>

Nigar Süleymanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-8898-0421>

amiraslanigar99@gmail.com

Üslubiyyatın tədrisi və dilin funksional istifadə prinsipləri: düzgünlük, dəqiqlik və aydınlıq

Xülasə

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin xarakterik cəhətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır. Həmin üslubları öyrənən, spesifik xüsusiyyətlərini fərqləndirən bölmə isə üslubiyyat adlanır. Məqalədə elmi-metodiki ədəbiyyatda üslubiyyat məsələlərinin qoyuluşu araşdırılmışdır. Orta məktəbdə üslubi məsələlərin qoyuluşu, bütün üslubların xüsusiyyətləri qısa şərh edilmişdir. Həmçinin, məqalədə dilçi alimlərin fərqli bölgüləri və təsnifatları nəzərdən keçirilmişdir. Nitqin üslubi baxımdan düzgün formalaşması Ana dili dərsləri zamanı üslubların tədrisində aparılan əlaqələndirmə və ümumiləşdirmə məsələləri izah edilmişdir. Həmçinin, nitqin düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq kimi əsas xüsusiyyətləri üslubiyyatla əlaqələndirilərək, nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *üslubiyyat, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, məişət üslubu, metodika, dilçilik, düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq*

Nigar Suleymanova

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0009-8898-0421>

amiraslanigar99@gmail.com

Teaching stylistics and functional use principles of language: correctness, accuracy and clarity

Abstract

One of the characteristic features of modern Azerbaijani literary language is its possession of various styles. The section that studies these styles and distinguishes their specific features is called stylistics. This article investigates the formulation of stylistics issues in scientific-methodical literature. The presentation of stylistic issues in secondary school and a brief explanation of the characteristics of all styles are provided. Additionally, different classifications and divisions of linguistic scholars are examined. The proper formation of speech from a stylistic perspective, as well as the coordination and generalization issues in teaching styles during mother tongue lessons, are explained. Furthermore, the main characteristics of speech such as correctness, accuracy, and clarity are discussed in relation to stylistics.

Keywords: *stylistics, literary style, scientific style, official-business style, everyday style, methodology, linguistics, correctness, accuracy, clarity*

Giriş

Dilçilikdə “stilistika” termini ilə paralel işlənən üslubiyyat, üslubları öyrənən və dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu kimi işlənən dilçilik terminidir. Bu termin dilin ifadə imkanlarını, onun müxtəlif sahələrdə tətbiq formalarını və bu tətbiq formalarının xarakterik xüsusiyyətlərini əhatə edir (Axundov, 1988). Üslubiyyatın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri, tətbiq dairəsi və kommunikativ məqsədləri mövcuddur.

Metodik ədəbiyyatdan da məlumdur ki, üslub anlayışı incəsənət termini kimi qəbul edilir, üslubiyyat isə dilçilik terminidir və konkret olaraq dilin üslublarını, onların işlənmə mexanizmini araşdırır (Qasımov, 2010). Üslubiyyat iki əsas formada özünü göstərir: fərdi üslub və funksional

üslub. Fərdi üslub, adından da göründüyü kimi, bir şəxsə aid olub, xüsusi səciyyə daşıyan üslubdur. Fərdi üslub həm dövrün ümumi fikrindən, həm də şəxsiyyətin fərdi baxış tərzindən asılı olaraq formalaşır. Belə ki, hər bir insanın nitq mədəniyyəti, danışiq təzi, yazı üslubu onun fərdi üslubunu təşkil edir. Fərdi üslub əsasən yazıçılar, şairlər, alimlər və digər yaradıcı şəxslərin əsərlərində özünü daha qabarıq göstərir. Bu üslubun formalaşmasına şəxsin təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü, yaşadığı cəmiyyətin sosial və mədəni xüsusiyyətləri böyük təsir göstərir.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən, hamının dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadəsinə xidmət edən üsluba isə funksional üslub deyilir. Funksional üslublar müəyyən dil qaydaları çərçivəsində formalaşır və müxtəlif kommunikativ sahələrdə tətbiq olunur. Metodik ədəbiyyatda funksional üslublara ədəbi dilin bədii üslubu, elmi üslubu, publisistik üslubu, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslubu daxildir.

Tədqiqat

Lakin görkəmli alim Həsərət Həsənov ədəbi dilin funksional üslublarını daha ətraflı təsnif edərək, onların sayını yeddiyə qədər genişləndirmişdir. O, funksional üslubları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

- Ədəbi danışiq üslubu;
- Elmi üslub;
- Bədii üslub;
- Elmi-bədii üslub;
- Rəsmi-işgüzar üslub;
- Epistolıar üslub;
- İctimai-publisist üslub.

Bu təsnifat üslubiyyatın daha dərin və geniş şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəb proqramı üzrə aparılan bölgü şərti xarakter daşıyır və dövrün inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişə bilər. Çünki dil dinamik bir sistemdir və zamanla dilin müxtəlif üslublarında dəyişikliklər baş verə bilər.

Üslubiyyatın ən dinamik və dəyişkən sahələrindən biri bədii üslubdur. Bədii üslub dil normalarına riayət etməsi, obrazlı-emosional olması və bədii-ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olması ilə xarakterizə edilir. Bədii-estetik fikri daha qüvvətli ifadə etmək üçün sözlərin yerli yerində seçilib işlədilməsi də bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Bədii üslub yalnız yazılı ədəbiyyatda deyil, həm də danışiq nitqində müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. Ədəbiyyat tarixində bir çox şair və yazıçılar bədii üslubun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun emosionallığı və ekspressivliyidir. Ədəbi əsərlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun şəkildə işlədilməsi bədii üslubun başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Məhz bu səbəbdən “Bədii üslub ekspressivliyin, emosionallığın, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun şəkildə, əsərin ideya və məzmununa görə seçilmiş sistemidir” (Həsənov, 2017) ifadəsi bədii üslubu tam şəkildə xarakterizə edir.

Orta məktəb proqramına daxil edilən və tədris olunan digər üslub isə elmi üslubdur. Elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirən özünəməxsusluğu onun məntiqli, konkret və dəqiq olmasıdır (Qasımov, 2010). Elmi üslub əsasən elmi əsərlərdə, müləhizələrdə, tədqiqat əsərlərində istifadə olunur. Elmi üslubun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun terminlərlə zənginliyidir. Terminlər elmi üslubun ifadə vasitələrini daha dəqiq və konkret edir.

Orta məktəb dərslində elmi üslub konkretlik, ardıcılıq və dəqiqlik kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Onu da qeyd etmək ki, elmi üslubun tədrisi integrativ xüsusiyyətə malikdir, yəni bu üslub digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Elmi məqalələr, dərslər vəsaitləri və digər elmi xarakterli materiallar bu üslubda yazılır.

Tədrisdə yer alan digər üslub isə rəsmi-işgüzar üslubdur. Adından da göründüyü kimi, bu üsluba rəsmi - işgüzar sənədlərin dili aiddir. Dövlətçilik ənənələri ilə bağlı olan bu üslub tarixən formalaşmış və arxaik leksikaya, köhnə qəlib ifadələrə malikdir. Sabit leksika, fikrin lakonik ifadəsi və dəqiqlik, eyni zamanda təkmənalılıq bu üslubun ana xəttidir. Digər üslublardan fərqli cəhəti isə yalnız yazılı

nitqə aid olmasıdır. Bu üslubu tədris edərkən şagirdləri əməli yazı nümunəsi ilə tanış etmək və bacarıqları aşılmaq lazımdır.

Dərslərdə verilən digər funksional üslublardan biri isə publisistik üslubdur. Kütləvilik, cəlbədicilik, aydınlıq kimi səciyyəviləndirilən publisistik üslubdan kütləvi informasiya vasitələrində və sosial təbliğatlarda daha çox istifadə olunur. Elmi-publisistik dil dedikdə müxtəlif elm sahələrinə, siyasətə, dinə və s. məxsus publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur. Bu üslubda yazılmış əsərlərdə yalnız müəyyən bir siyasi məsələni izah etməklə kifayətlənmir, həm də geniş xalq kütlələrini ələ ala bilmək məqsədi ilə publisistikanın ən bariz cəhətlərindən istifadə edilir. Orta məktəb dərslərində bu üslub “mətbuat dili”, “qəzet dili” və ya “televiziya dili” kimi də qeyd edilir. Publisistik üslub həm şifahi, həm də yazılı formada ifadə oluna bilər. Şifahi publisistikaya televiziya və radio dili, yazılı publisistikaya isə jurnal və qəzet dili aiddir. Yaxşı olardı ki, publisistik üslubun tədrisi zamanı müəllim şagirdləri əyani vasitələrlə tanış etsin və nümunələrlə praktik işə cəlb etsin.

Canlı danışq üslubu kimi tanınan məişət üslubu sərbəstlik və təbiiliklə xarakterizə edilsə də, öz-özlüyündə normalara tabe olan üslubdur.

Nitqin üslubi baxımdan düzgün formalaşması Ana dili dərsləri zamanı üslubların tədrisində aparılan əlaqələndirmə və ümumiləşdirmə işlərindən çox asılıdır.

Üslubiyyat, dilin imkanları daxilində hiss və düşüncələri ifadə etməyin müxtəlif üsullarını öyrənmə, həmçinin nitqin məqsədinə uyğun şəkildə təşkilinə dair nəzəri və praktiki məsələləri tədqiq edən bir dilçilik sahəsidir. Bu sahə yalnız dilin strukturunu deyil, həm də onun funksional imkanlarını, müxtəlif üslubların tələblərini və məqsədini nəzərdən keçirərək, ifadənin məqsədəuyğunluğunu təmin edən vasitələri müəyyən edir. Üslubiyyatın əsas məqsədi, nitqin düzgün, dəqiq, aydın, həmçinin ifadəli və təsirli olmasını təmin etməkdir.

Həm yazılı, həm də şifahi nitq, dilin quruluş qaydalarına uyğun olaraq müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bu prinsiplər nitqin əsas məqsədlərini düzgün şəkildə çatdırmaq və dinləyici, ya da oxucu ilə əlaqə qurmaq üçün vacibdir. Nitqdə doğru və məqsədli ifadə vasitələrinin seçilməsi, həm də mesajın səmərəli şəkildə ötürülməsi üçün əhəmiyyətlidir. Nitqin bu prinsiplərə uyğunluğu, həm kommunikasiya prosesinin səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir, həm də dilin ifadə imkanlarından optimal şəkildə istifadə edilməsini təmin edir.

Nitqin düzgün, dəqiq və aydın olması, yalnız sözlərin və cümlələrin doğru istifadəsi ilə bağlı deyil, həm də bu sözlərin doğru və məqsədəuyğun şəkildə seçilməsini tələb edir. Düzgünlük, dilin qrammatik və leksik qaydalara uyğunluğudur. Düzgünlük, dilin həm qrammatik, həm də semantik cəhətlərini əhatə edir. Yəni, burada sözlərin və cümlələrin strukturu, həmçinin məna baxımından dəqiqlik və aydınlıq təmin edilir. Bu baxımdan, düzgünlük yalnız qrammatik qaydalara uyğunluğu əhatə etmir, həm də dilin digər səviyyələrində, məsələn, leksik səviyyədə də sözlərin məna uyğunluğu təmin edilməlidir.

Dəqiqlik isə ifadə olunan fikrin konkret və xüsusi mənada təqdim edilməsidir. Dəqiq ifadə, fikrin təfərrüatlarla aydın şəkildə izah olunmasına və qarşı tərəfə yanlış anlamalar yaratmadan çatdırılmasına kömək edir. Bu, çox vaxt nitqdə istifadə olunan xüsusi terminlər, ifadələr və nüansların diqqətlə seçilməsini tələb edir. Məsələn, elmi və texniki yazılarda və ya bədii əsərlərdə daha konkret ifadələrə üstünlük verilir ki, bu da fikrin anlaşılmasını asanlaşdırır. Fikrin dəqiqliklə təqdim edilməsi həm də müzakirə və ya təhlil zamanı mümkün olan qeyri-dəqiqliklərin qarşısını alır.

Aydınlıq isə ifadə olunan fikrin dinləyici və ya oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülməsini təmin edir. Nitqin aydın olması, şübhəsiz, fikrin düzgün şəkildə ötürülməsinə və qarşı tərəfin fikri mənimsəməsinə şərait yaradır. Aydınlıq həmçinin dilin sadəliyi ilə də əlaqəlidir. Mürəkkəb cümlələr, fikrin aydın şəkildə çatdırılmasını çətinləşdirə bilər. Buna görə də dilin aydın olması həm cümlə quruluşunun, həm də söz seçiminin sadəliyini, həmçinin ifadələrin bir-biri ilə əhəngdar olmasını tələb edir. Cümlə quruluşunun sadə olması, fikrin aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasını təmin edir. Məsələn, cümlələrdə uzun və mürəkkəb frazalar və ya çoxsaylı təkrarlar istifadə edildikdə, oxucu və ya dinləyici fikrin məğzini tez bir zamanda başa düşə bilməyə bilər.

Bu üç prinsip - düzgünlük, dəqiqlik və aydınlıq - üslubiyyatın əsas qaydalarını təşkil edir və dilin effektiv istifadəsi üçün vacibdir. Hər biri bir-birini tamamlayır və nitqin məqsədəuyğun şəkildə qurulmasına kömək edir. Düzgünlük, nitqin sintaktik və qrammatik uyğunluğunu təmin edərkən, dəqiqlik,

ifadə olunan fikrin dəqiq şəkildə başa düşülməsini təmin edir. Aydınlıq isə bu fikrin qarşı tərəfə mümkün qədər sadə və anlaşıqlı şəkildə çatdırılmasını təmin edir. Bu üslubi əsaslar düzgün seçilmiş dil vasitələri ilə fikrin tam olaraq və qarşı tərəfi yanıltmadan çatdırılmasına imkan verir.

Üslubiyyatın tədqiqi və öyrədilməsi, həmçinin dilin istifadə sahələrində – elmi, bədii, ictimai və digər üslublarda – düzgün dil seçiminə istiqamət verir. Beləliklə, dilin funksional və üslubi imkanlarını başa düşmək, müxtəlif üslublarda dil vasitələrinin düzgün və məqsəduyğun istifadə edilməsi, həmçinin kommunikasiya prosesində effektiv nəticələr əldə edilməsini təmin edir. Nitqin məqsədinə və situasiyasına uyğun olaraq sözlərin və cümlələrin seçilməsi və düzgün tətbiqi üslubiyyatın əsas hədəfidir. Bu baxımdan, üslubiyyat yalnız dilin tədrisi deyil, həm də onun tətbiqi və sosial ünsiyyətin inkişafı üçün mühüm bir sahədir. Üslubiyyat dilin müxtəlif üslub xüsusiyyətlərini öyrənərək, həmin üslublarda istifadə edilən dil vasitələrini müəyyənləşdirir. Beləliklə, dilin müxtəlif funksional sahələrində istifadəsi üçün müəyyən üslub formaları ortaya çıxır. Bu üslubların hər biri müəyyən kommunikativ məqsədləri reallaşdırmağa xidmət edir. Məsələn, elmi üslub məlumatların dəqiq və konkret şəkildə təqdim olunmasını təmin edərək, bədii üslub emosional və estetik təsir yaratmağa yönəlir. Bu səbəbdən, dilin üslub imkanlarını başa düşmək və bu imkanlardan düzgün istifadə etmək çox vacibdir.

Üslubiyyatın əsas məqsədi yalnız zəngin söz ehtiyatını mənimsətmək deyil, həm də bu sözləri düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi öyrətməkdir. Bu baxımdan, dilin funksional üslublarının hər biri şagirdin müvafiq sahələr üzrə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, elmi üslub təhlil və tədqiqat məqsədini güdür, burada dəqiqlik və ardıcılıq əsas prinsipdir. Bədii üslub isə daha çox emosional və obrazlı ifadə yaratmağa yönəlir. Bu üslubda dil vasitələrinin emosional və ekspressiv potensialından istifadə edilir. İctimai-publisistik üslub isə cəmiyyətlə əlaqədar məsələləri işıqlandıran, geniş auditoriyaya ünvanlanmış üslubdur. Bu üslubda daha çox inandırıcılıq və aydınlıq ön planda olur.

Ədəbiyyat və dilçilik sahəsində görkəmli alimlər üslubiyyata dair bir çox mülahizələr irəli sürmüş və fərqli təsnifatlar ortaya qoymuşlar. İlk sistemli və fundamental əsər, Azərbaycan dilinin üslubiyyatını öyrənən görkəmli alim Əbdüləzəl Dəmirçizadə tərəfindən yazılmışdır. O, dilin təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsindən çıxış edərək üslubları üç növdə təsnif etmişdir: bədii üslub, elmi üslub və ictimai-siyasi üslub. Həsərat Həsənov isə üslubları daha geniş şəkildə təsnif edərək onlara yeddi növ aid etmişdir. Bu növlər arasında bədii üslubun özünün daha fərqli və kompleks xüsusiyyətləri vardır. Bədii üslubda dil, yalnız məlumat vermək məqsədini güdmür, həmçinin emosional təsir yaratmağa çalışır.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında üslubiyyata aid yazılmış əsərlərdə funksional üslubların növləri haqqında fikir müxtəlifliyi olduğunu dedik. Buna görə də hələ indəyə qədər Azərbaycan dilçiliyində üslubların sabit təsnifi yoxdur. A.Qurbanov belə bir vacib, zəruri və aktual məsələnin həllinə girişmiş, üslubların ağlabatan, məqbul (ümumqəbul) sayıla, hesab edilə bilən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış dəqiq, vahid və sabit bir bölgüsünü müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir. O, əsərində müasir dövrdə funksional üslublardan bəhs etmiş və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XX əsrin II yarısında funksional üslubların (üslub(i) meyar və sərhədlərinə əsaslandığına görə) haqlı olaraq aşağıdakı növlərinin olduğunu göstərmişdir: ədəbi danışiq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolary üslub (Qurbanov, 2019).

Nəticə

Üslubiyyatın tədrisi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında və dilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərə aid olan üslublar dilin zənginliyini və çoxşaxəliliyini əks etdirir. Bu üslublar, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daim dəyişir və təkmilləşir. Üslubların tədqiqi yalnız dilin inkişafı baxımından deyil, həm də ümumilikdə cəmiyyətin düşüncə tərzinin, sənətin və mədəniyyətinin inkişafı üçün vacibdir.

Üslublar da ədəbi dil kimi normalara əsaslanır. Dialektlərə nisbətə kütləvi olan ədəbi dilin şəkillənməsində üslublar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üslubi imkanları özündə ehtiva edən ədəbi dil haqqında Dəmirçizadə qeyd edir ki, “ədəbi dil bir spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və belə xüsusiyyətlər, əlamətlər sistemi ilə də qollara ayrılan vahid ümumxalq dilinin adi forması kimi

anlaşılmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili vahidləri hamı üçün ümumi cəhətlər təşkil edir. Lakin bununla yanaşı olaraq bir sıra məhdud sahələrlə əlaqədar spesifik cəhətlərə malik olduğundan ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif qollara ayrılır ki, buna da ümumiləşdirilmiş halda ədəbi dilin üslubları deyilir” (Dəmirçizadə, 1962).

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dilin üslubi xüsusiyyətləri, yalnız dilin özünü deyil, həm də onun istifadəçisi olan cəmiyyəti və bu cəmiyyətin düşüncə və ünsiyyət tərzini əks etdirir. Bu səbəbdən, üslubiyyət sahəsinin tədrisi, dilin müxtəlif funksional xüsusiyyətlərini, nitqin təsirli şəkildə qurulması və nitq mədəniyyətinin inkişafını təmin edir. Bu da öz növbəsində, nitqin doğru, dəqiq və məqsədli istifadə olunmasına yol açır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində Azərbaycan dilindən proqram materiallarının planlaşdırılması. *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*. №1, 1998, s.54-63.
2. Ağakışiyeva, Ş. (2018). Üslubiyyətin tədrisi məsələsi. №4.
3. Axundov, A. (1988). *Dilçilikdə üslubiyyət məsələləri*. Elm.
4. Balıyev, H. (2014). *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Maarif.
5. Cahangirov, M. (1989). *Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları*. II hissə. Elm.
6. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyəti*. Azərtədrisnəşr.
7. Əliyev, K. (2001). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları*. Bakı Dövlət Universiteti.
8. Həsənov, H. (2017). *Ədəbi dilin funksional üslubları*. Təhsil.
9. Həsənov, H. (2003). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətinin əsasları*. Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
10. Qasimov, Q. (2010). *Azərbaycan dilinin üslubları*. Nurlan.
11. Məmmədli, M. (2005). *Dil və üslub problemləri*. Şərq-Qərb.
12. Qurbanov, A. (2019). <http://afadqurbanov.az/az/page/72>

Daxil oldu: 03.12.2024

Qəbul edildi: 11.03.2025